

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

імені В. Н. Каразіна

Дорогой Иосиф Виссарионович!
Обращаюсь к Вам с горячей просьбой - рассмотрите
ий університет Запорізького Государственного Університету.
Я результат 8 1919 року; в тиха годд ми окончили
школу і скончали на останньо харківську
ї на північній

ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

1917-1941

у спогадах його викладачів та вихованців

УДК 378.4(477.54)(093.3)«1917/1941»

ББК 74.58(4УКР-4ХАР)д

Х21

Рецензенти:

Ю. М. Безхутрий – доктор філологічних наук, професор, декан філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

О. Л. Рябченко – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова.

*Затверджено до друку рішенням Вченої Ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 8 від 24 червня 2016 року)*

X21 **Харківський університет (1917–1941 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців** / уклад. В. Ю. Іващенко, Ю. А. Кісельова, О. І. Красько, С. М. Куделко, С. І. Посохов, Л. Ю. Посохова, Є. С. Рачков ; вступ. стаття В. Ю. Іващенко, О. І. Красько ; наук. ред. : В. Ю. Іващенко. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 432 с.

ISBN 978-966-285-331-5

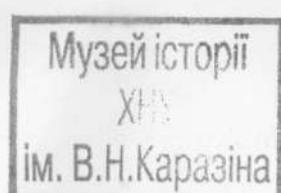
Видання містить спогади про Харківський університет та інституції, що постали на його основі у процесі реорганізації системи вищої освіти в Україні у 1920–1930-х рр., – Академію теоретичних знань, ХІНО, ХППО та ХФХМІ. У центрі уваги мемуаристів – навчальний процес, становлення та розвиток наукових шкіл, традиції та побут викладачів і студентів на тлі докорінних суспільно-політичних перетворень.

Видання призначено для викладачів, студентів, науковців, усіх, хто цікавиться історією освіти й науки та мемуаристикою.

Видання здійснено завдяки фінансовій підтримці Канадського Інституту
Українських Студій Альбертського університету
з Вічного фонду ім. Михайла і Дарії Ковалських.

ISBN 978-966-285-331-5

УДК 378.4(477.54)(093.3)«1917/1941»
ББК 74.58(4УКР-4ХАР)д

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2016

© Іващенко В. Ю., Кісельова Ю. А., Красько О. І., Куделко С. М., Посохов С. І., Посохова Л. Ю., Рачков Є. С., уклад., 2016

© Рижова Ю. М., макет обкладинки, 2016

ЗМІСТ

В. Ю. Іващенко, О. І. Красько СПОГАДИ ПРО УНІВЕРСИТЕТ ДОБИ РАДИКАЛЬНИХ ЗМІН.....	6
Б. Д. Антоненко-Давидович У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (ФРАГМЕНТИ СПОГАДІВ).....	17
Д. І. Багалій АВТОБІОГРАФІЯ. П'ЯТДЕСЯТ ЛІТ НА СТОРОЖІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	23
А. И. Белецкий ИЗ АВТОБІОГРАФІИ.....	28
А. О. Білецький ЩО ЗБЕРЕГЛОСЯ В ПАМ'ЯТІ.....	33
А. Ф. Бавыкин О МОЕЙ РАБОТЕ В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ (1921–1926 гг.): ВОСПОМИНАНИЕ	35
М. О. Ветухів УКРАЇНІЗАЦІЯ І РУСИФІКАЦІЯ ВИЩИХ ШКЛ В УКРАЇНІ.....	38
И. Н. Буланкин [ВОСПОМИНАНИЯ].....	45
А. М. Утевский НАЧАЛО ПУТИ.....	50
К. К. Платонов ВОСПОМИНАНИЯ СТАРОГО ПСИХОЛОГА.....	61
І. Горішній ХАРКІВСЬКІ УКРАЇНІСТИ [19]20-их років.....	67
Д. Х. Остряний НА ФАКУЛЬТЕТІ КУЛЬТОСВІТРОБОТИ ХІНО.....	71
Ю. В. Шевельов Я – МЕНЕ – МЕНІ... (І ДОВКРУТИ).....	73
Ю. А. Лавріненко ЧАРИ І РОЗЧАРУВАННЯ МОГО УНІВЕРСИТЕТУ. Спомин замість квітів на могилу академіка Олександра Івановича Білецького.....	94

Л. А. Дражевська ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ у 1928–1929, 1933–1935 роках.....	101
І. К. Білодід НЕЗАБУТНІ РОКИ.....	109
А. М. Матвиенко ХАРЬКОВ. ХИНО – ХПИПО.....	111
Д. З. Гордевский [ХАРЬКОВСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ в 1929–1933 гг.].....	122
І. Н. Лобанов ВОСПОМИНАНИЯ О Д. Н. СОБОЛЕВЕ.....	125
С. А. Крижанівський ОДИНАДЦЯТЬ ЛІТ У ХАРКОВІ: ПОГЛЯД У МИNUЛЕ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ.....	129
Н. Г. Білоконь СПОГАДИ.....	133
I. O. Плахтін «ЗДАЄТЬСЯ, ЦЕ ВЧОРА БУЛО...».....	138
Г. О. Костюк ХАРКІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ.....	141
Ю. Н. Прокудин МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ БОТАНИКИ В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ....	146
Б. М. Левитан [ВОСПОМИНАНИЯ О ХАРЬКОВСКИХ МАТЕМАТИКАХ 1930-х гг.].....	156
Г. Я. Поплавская [МАТЕМАТИЧЕСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА в 1934–1939 гг.].....	158
Б. М. Красовицкий МОИ УЧИТЕЛИ И СВЕРСТНИКИ.....	161
Л. З. Копелев КОНЕЦ ЮНОСТИ.....	204
ИНТЕРВЬЮ с Г. Т. СОЛОНСКОЙ.....	214

О. Д. Іваненко УРИВОК З АВТОБІОГРАФІЙ.....	219
А. И. Ахиезер УЧИТЕЛЬ И ДРУГ.....	221
В. С. Коган СЕМНАДЦАТЬ РАССКАЗОВ СТАРОГО ФИЗИКА.....	223
А. К. Кикоин КАК Я ПРЕПОДАВАЛ В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ.....	248
Л. П. Николаев ДНЕВНИК СОВЕТСКОГО ПРОФЕССОРА.....	252
О. Д. Соловей ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ у 1936–1941 роках.....	261
Н. М. Третяк-Шилдс УНІВЕРСИТЕТСЬКІ РОКИ.....	271
I. K. Рибалка УНІВЕРІТЕТ. ЖАДОБА ДО ЗНАНЬ.....	279
О. Т. Гончар ПИСЬМЕННИЦЬКІ РОЗДУМИ.....	283
О. К. Буревій ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ у 1939–1941 роках.....	285
КОМЕНТАРІ.....	291
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	360
ПРИЙНЯТИ СКОРОЧЕННЯ.....	427

СПОГАДИ ПРО УНІВЕРСИТЕТ ДОБИ РАДИКАЛЬНИХ ЗМІН

На початку ХХI століття феномен університету, історія якого наближається до свого тисячоліття, привертає увагу багатьох дослідників. В Україні ця тема також отримала свій розвиток: перевидаються праці видатних мислителів¹, організовуються конференції з даної тематики, виходять наукові збірки² та перші узагальнюючі праці, в яких характеризується тривалий шлях університету³. При цьому класичні університети України, осмислюючи своє минуле, публікують багатосторінкові монографії⁴ та збірки документів і спогадів⁵.

У 2008–2010 рр. було видано два томи збірки «Харківський університет XIX – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців»⁶, яка дозволяє скласти уявлення про образи багатьох явищ університетського життя, що відбилися у свідомості тогочасних студентів та викладачів, зокрема розглянути, як у ту чи іншу епоху змінювались уявлення про типового студента, ідеал університетського професора та значення університетської освіти в цілому.

Продовженням цієї роботи стала дана збірка, до якої увійшли спогади викладачів та студентів Харківського університету періоду радикальних змін освітньої системи в нових політичних умовах.

Реорганізація Харківського університету розпочалась у 1920 р. У травні 1920 р. в університеті припинив існування юридичний факультет, що разом із Комерційним інститутом дав початок Харківському інституту народного господарства (у 1930 р. на базі його факультетів було створено низку галузевих інститутів), тоді ж від університету був відділений медичний факультет, який разом із Жіночим медичним інститутом при Харківському медичному товаристві дав початок Харківській медичній академії (тепер – Харківський національний медичний університет). На базі історико-філологічного і фізико-математичного факультетів наказом Наркомпросу УСРР від 2 червня

¹ Ідея університету: антологія / упоряд. М. Зубрицька, Н. Баблик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – 304 с.

² Класичні університети – центри освіти, науки і культури регіонів: традиції та сучасність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2003. – 236 с.; Харківський історіографічний збірник. – Харків : СД, 2004. – Вип. 7. – 200 с.; Схід-Захід: іст.-культурол. Вип. 7: Спец. вид.: Університети та нації в Російській імперії. – Харків; Київ : Критика, 2005. – 304 с.; Покликання університету : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Гомілко. – Київ : Янко: Веселка, 2005. – 297 с.; Дух і літера. – №19: Спец. вип. : Університетська автономія та ін. – Київ : Дух і Літера, 2008. – 366 с.

³ Поляков Н. В. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса / Н. В. Поляков, В. С. Савчук. – Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.

⁴ Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. М. В. Поляков. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2003. – 232 с.; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / [В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін.]. – Харків : Фоліо, 2004. – 750 с.

⁵ З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : у 2 кн. / упоряд. В. І. Ульяновський, В. А. Короткий. – Київ : Заповіт, 1994; Новороссийский университет в воспоминаниях современников : сборник / сост. Ф. А. Самойлов. – Одеса : Астропринт, 1999. – 296 с.; Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920 : матеріали, документи, спогади : у 3 кн. / упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Київ : Прайм, 2000–2001.

⁶ Харківський університет XIX – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеев та ін. ; вступ. ст. В. Ю. Іващенко ; наук. ред. С. І. Посохов. – Харків : Сага, 2008–2010.

1920 р. були створені Тимчасові вищі педагогічні курси, що стали прямим спадкоємцем колишнього імператорського Харківського університету. Вже в липні 1920 р. Тимчасові вищі педагогічні курси були реорганізовані в Академію теоретичних знань (АТЗ), а з 1 червня 1921 р. її заступив Харківський інститут народної освіти (ХІНО). Наприкінці 1920-х рр. розпочався новий етап реорганізації системи вищої освіти, і в 1930 р. на базі ХІНО було утворено кілька інститутів, у тому числі Харківський педагогічний інститут професійної освіти (ХППО) та Харківський фізико-хіміко-математичний інститут (ХФХМІ).

Нарешті, 19 вересня 1932 р. була прийнята постанова ЦВК СРСР, яка передбачала відновлення університетів в Україні та створення їх у тих республіках, де до цього університетів не було. Відповідно, на виконання цієї постанови РНК УСРР 10 березня 1933 р. ухвалила рішення «Про організацію на Україні державних університетів», згідно з яким відновили свою діяльність чотири університети: Дніпропетровський, Київський, Одеський і Харківський. У Харкові ХППО та ХФХМІ були об'єднані в єдиний заклад – Харківський державний університет, який з 1936 р. носив ім'я М. Горького¹.

У літературі дискутуються питання щодо спадковості дореволюційних та радянських університетів, висловлюються різні думки щодо процесу перетворень університетів у 1920–1930-ті рр. («ліквідація» чи «реорганізація»), формування «нової» професури та «нового» студентства². Джерела особового характеру дозволяють чіткіше маркувати «розриви» та «традиції» в університетській історії, вони є важливим джерелом для історії повсякдення університетської людини, а почасти виходять за межі університетської спільноти, висвітлюючи більш масштабні події цього часу – «українізацію», репресивну політику держави по відношенню до української інтелігенції тощо.

Мемуарний дискурс, у центрі якого був Харківський університет 1920–1930-х років, розвивався у трьох напрямках, які умовно можна охарактеризувати як «офіційний радянський», «неопублікований радянський» та «діаспорний». Зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р. до них додався ще один, який наземо «сучасний український». Приналежність окремих спогадів до того чи іншого напрямку зумовлена особистістю автора, часом їхнього створення та умовами оприлюднення, що в результаті вплинуло і на змістовне наповнення мемуарних джерел. Контент-аналіз змісту мемуарів та аналіз текстів у спеціальній програмі «MAXQDA. Version 10» показав, що кожен із зазначених напрямків характеризується певним набором сюжетів і лексем, а також відповідним емоційним забарвленням.

Перша мемуарна робота, де йдеться про історію Харківського університету радянського періоду, з'явилася в 1927 р. Відомий історик, професор Д. І. Багалій напередодні святкування свого 70-річного ювілею написав автобіографію, яка була опублікована у спеціальному збірнику, підготовленому УАН³. Автор, підбиваючи

¹ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років... – С. 277–373.

² Парфіненко А. Ю. У пошуках причин «ліквідації» університетів України (аналіз радянської журналної публіцистики 1920-х – початку 1930-х років) / А. Ю. Парфіненко. – Харків : С.А.М., 2008. – 208 с.; Рябченко О. Л. Студенти Радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / О. Л. Рябченко ; Харк. нац. акад. міськ. гос-ва. – Харків : ХНАМГ, 2012. – 456 с.

³ Багалій Д. І. Автобіографія / Д. І. Багалій // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – Київ : Укр. акад. наук, 1927. – С. 57–214.

підсумки своєї наукової та громадської діяльності, не тільки поділився історією власного життя, але й окреслив історичний контекст, у тому числі основні тенденції розвитку вищої освіти в Україні.

Окрім автобіографії Д. І. Багалія, до «офіційного радянського» дискурсу увійшли спогади О. І. Ахієзера, О. І. Білецького, А. О. Білецького, О. Т. Гончара, О. Д. Іваненко, А. К. Кікоїна, які були опубліковані до 1991 р. У цих мемуарних джерелах спогади про Харківський університет виступають складовою частиною автобіографій або життєписів університетських колег та вчителів. Так, письменники О. Д. Іваненко та О. Т. Гончар декілька сторінок своїх автобіографій присвятили опису харківського періоду свого життя. Спогади О. І. Ахієзера та А. К. Кікоїна, О. І. та А. О. Білецьких увійшли до збірок меморіального характеру: О. І. Ахієзер та А. К. Кікоїн написали про час роботи в Харківському університеті в 1930-х рр. відомого фізика, лауреата Нобілевської премії Л. Д. Ландау¹, а спогади сина та батька – мовознавця А. О. Білецького² та літературознавця О. І. Білецького³, були опубліковані у збірках, присвячених пам'яті останнього.

Найбільш поширеними лексемами, які зустрічаються в текстах «офіційного радянського» дискурсу, є «університет», «український», «викладання», «студент», «радянський», «освіта», «революція». Мемуаристи використовують слова «радянський», «освіта», «революція», щоб охарактеризувати зміни у вищій освіті, які історик Д. І. Багалій підсумував таким чином: «Реформа вищої школи на Україні набула радикальніших форм, ніж у межах РСФР. Вона полягала, окрім рішучої зміни програми, головним чином у тім, що університет як *universitas literarum* перестав існувати»⁴. О. І. Білецький згадує про випадок, коли він на засіданні предметної комісії ХІНО (або ХПІПО) виступив за застосування в радянському закладі іноземних мов, на що голова комісії сказав: «Професор Білецький має на думці старий університет»⁵.

У спогадах Д. І. Багалія досить часто використовуються слова: Україна, український, українці та ін. Час, коли мемуари були підготовлені та опубліковані, – період українізації, тому історик мав змогу відкрито розмірковувати щодо національного питання в університеті. Д. І. Багалій підкреслював: «Нові студенти й студентки цікавилися моїми курсами з історії України й моїми семінарами. Історії України одведено було відповідне до її ваги місце в програмі нашого інституту. Я сам під цей час ступив на новий шлях у розумінні і викладанні українського історичного процесу, надавши йому нового освітлення, якого трималася здебільшого й моя авдиторія»⁶.

У більш пізніх за часом створення та публікації мемуарних джерелах, що належать до «офіційного радянського» дискурсу, відсоток національно забарвлених слів істотно

¹ Ахієзер А. И. Учитель и друг / А. И. Ахиезер // Воспоминания о Л. Д. Ландау : [сборник]. – Москва : Наука, 1988. – С. 45–68; Кікоїн А. К. Как я преподавал в Харьковском университете / А. К. Кікоїн // Воспоминания о Л. Д. Ландау : [сборник]. – Москва : Наука, 1988. – С. 160–164.

² Білецький А. Що збереглося в пам'яті / А. Білецький // Про Олександра Білецького : спогади, статті / упоряд. В. Г. Дончик ; відп. ред. І. О. Дзеверін. – Київ : Радянський письменник, 1984. – С. 284–298.

³ Белецкий А. И. Автобиография / А. И. Белецкий // Избранные труды по теории литературы / А. И. Белецкий ; сост. А. А. Гозенпуд ; под ред. Н. К. Гудзия. – Москва : Просвещение, 1962. – С. 5–22.

⁴ Багалій Д. І. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури / Д. І. Багалій // Вибрані праці : у 6 т. / Д. І. Багалій. – Харків : Золоті сторінки, 1999. – Т. 1 : Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. – С. 190.

⁵ Автобіографія А. И. Белецкого (1884–1944) // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 162. – Спр. 1488. – Арк. 29.

⁶ Багалій Д. І. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури... – С. 191.

менший. Натомість у спогадах О. І. Ахієзера та А. К. Кікояна, опублікованих у 1988 р., збільшується кількість таких лексем, як «влада», «радянський», «антирадянський», що обумовлено центральним сюжетом спогадів – звільненням Л. Д. Ландау з університету в 1937 р.¹. За згадкою А. К. Кікояна, у 1968 р. на дні народження Л. Д. Ландау О. С. Компанієць запропонував йому написати про «антирадянський страйк» фізиків у 1930-х рр. Утім, у той час обидва розуміли, що не зможуть це опублікувати², і тільки з початком демократизації суспільного життя в СРСР у другій половині 1980-х рр. фізики повернулися до цієї ідеї.

Напрямки наукової діяльності та подrobiці академічної повсякденності висвітлюються в розповідях Д. І. Багалія та О. І. Білецького про науково-дослідницькі кафедри університету, які вони очолювали, – історії України (з 1926 р. – кафедра української культури, якій у 1927 р. було присвоєно ім'я Д. І. Багалія, з 1930 р. – науково-дослідний інститут української культури імені Д. І. Багалія) та літературознавства відповідно. Автори звертають увагу на науковий потенціал колективу кафедр, особливості підготовки аспірантів, труднощі у пристосуванні до змін в освітній системі. Зокрема, О. І. Білецький написав у своїй автобіографії: «Я продолжал работать в [бывшем] Университете, – но работа эта, проходившая под знаком принципиального недоверия к „спецам“ со стороны тогдашнего вузовского начальства, нарушающаяся разными экспериментами вроде перехода на „Дальтон-план“, „производственного уклона“, „бригадного метода“ и т[ому] под., – не доставляла мне удовлетворения»³.

«Неопублікований радянський» дискурс складають мемуарні джерела, які були створені в радянський час, але за різних причин або взагалі не були опубліковані, або вийшли друком вже в сучасній Україні. Більшість таких джерел були знайдені у фондах Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна та вводяться до наукового обігу вперше. Це спогади Б. Д. Антоненка-Давидовича, О. Ф. Бавікіна, Н. Г. Білоконя, І. М. Лобанова, І. О. Плахтіна, Б. М. Левітана. Спогади мовознавця І. К. Білодіда та історика філософії Д. Х. Остряніна зберігаються в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського⁴.

Також до цього дискурсу були віднесені спогади про студентські роки ректора університету в 1945–1960 рр. І. М. Буланкіна, першого декана механіко-математичного факультету Д. З. Гордевського та біохіміка А. М. Утєвського. Відомо, що ці мемуарні джерела були написані авторами в радянський час, однак вперше їхні публікації з'явились у 2000-х рр.

Так, за словами Н. І. Буланкіної, доньки ректора, І. М. Буланкін написав свої спогади у складний період свого життя – 1930-ті рр. У 1934 р. Іван Миколайович пройшов партійну «чистку», після якої його було знято з посади проректора університету. Саме ця подія стала поштовхом до написання спогадів, частина з яких була опублікована спочатку в «Universitates»⁵, а пізніше у збірці, присвяченій академіку І. М. Буланкі-

¹ Ахієзер А. И. Учитель и друг... – С. 67.

² Кікоян А. К. Как я преподавал в Харьковском университете... – С. 160.

³ Автобіографія А. И. Білецького (1884–1944)... – Арк. 28.

⁴ Білодід І. К. Незабутні роки / І. К. Білодід // Інститут архівознавства НБУ України імені В. І. Вернадського. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 125; Острянин Д. Х. На факультеті культуросвітботи ХІНО / Д. Х. Острянин // Там само. – Ф. 136. – Оп. 2. – П. 62.

⁵ Буланкина Н. И. Мой отец / Н. И. Буланкина // Universitates. – Харьков, 2001. – № 1. – С. 36–55; № 2. – С. 32–51.

ну¹. У 2008 р. до 100-річчя від дня народження Д. З. Гордевського в «Universitates» були опубліковані спогади колег про вченого та уривки спогадів самого математика². Однак у цій збірці публікується уривок з іншої редакції спогадів Д. З. Гордевського – «Механико-математический факультет (1917–1967)», який зберігається в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна³. А. М. Утєвський в останні роки життя працював над книгою «Вища школа. Шлях дослідження та дослідження шляху», однак встиг закінчити тільки перший розділ – про ХІНО 1920-х рр., який і був опублікований в «Universitates».

У 2009 р. був також опублікований текст щоденника антрополога Л. П. Ніколаєва. Електронну публікацію для літературного інтернет-проекту «Журнальний зал» підготував онук професора С. Ю. Курганов. У приватному зібрannі С. Ю. Курганова зберігаються наукові праці, театральні сценарії, літературні твори та більше десяти зошитів із щоденниковими записами Л. П. Ніколаєва. За власними спогадами Л. П. Ніколаєва, вперше він почав вести щоденник ще в 7-річному віці. Потім він це робив, коли йому минуло 12 років (записи вів до 1917 р.). У 1932 р. Л. П. Ніколаєв відновив ведення щоденника, але побоюючись арешту, знищив його. Початок наступного щоденника датується 26 грудня 1936 р. Л. П. Ніколаєв пояснював своє прагнення писати щоденник не тільки особливостями характеру, але й значущістю подій, які відбувалися навколо⁴. Зрозуміло, що щоденник із назвою «Во власти фанатиков. Дневник советского профессора», не міг бути опублікований в умовах радянського часу.

Спонукальні мотиви створення текстів «неопублікованого радянського» дискурсу, психологічні та чисто практичні цілі, які переслідували автори спогадів, вплинули на їхнє змістовне наповнення. У більшості випадків поява відповідних мемуарних джерел пов’язана із бажанням поділитися своєю історією з окремими адресатами із Харківського університету, а також із внутрішнім бажанням авторів зафіксувати свої враження, як у випадку з І. М. Буланкіним та Л. П. Ніколаєвим.

Крім слів, які характерні для всіх мемуарних напрямків – «університет», «студент», «професор», у зазначених спогадах, частіше за інші, зустрічаються такі лексеми, як «життя», «навчання», «лекції», «наука». Це пов’язано, передусім, із авторським складом мемуарістів – здебільшого це вчені та викладачі, які свого часу навчалися (а деякі згодом і працювали) в Харківському університеті. Серед іншого, вони зупиняються на характеристиці викладацького складу в цілому та приділяють чимало уваги своїм вчителям, які безпосередньо вплинули на процес їхнього становлення, прагнуть якомога глибше розкрити взаємини всередині університетської корпорації. Так, І. К. Білодід згадав коло викладачів філологічного факультету, які, на його думку, не шкодували для студентів ані своїх сил, ані своєї праці⁵, а А. М. Утєвський написав:

¹ Буланкина Н. И. Мой отец / Н. И. Буланкина // Академик Иван Николаевич Буланкин : [сборник] / Харк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина ; сост. Н. И. Буланкина, П. А. Калиман, А. Ф. Коченков, С. М. Куделко ; науч. ред. В. А. Бондаренко, С. И. Посохов ; библиогр. ред. В. Д. Прокопова. – Х. : Автоенергия, 2004. – С. 59–118.

² Первый декан мехмата: (к 100-летию со дня рождения Дмитрия Захаровича Гордевского – первого декана механико-математического факультета) // Universitates. – Харьков, 2008. – № 2. – С. 30–40.

³ Гордевский Д. З. Механико-математический факультет (1917–1967) / Д. З. Гордевский // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Ф. 8. – Оп. 4. – П. 5 г. – 68 арк.

⁴ Николаев Л. П. Во власти фанатиков. Дневник советского профессора [Электронный ресурс] / Л. П. Николаев // Союз писателей. – 2009. – № 11. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/sp/2009/11/n15.html>. – 20.06.2016.

⁵ Білодід І. К. Незабутні роки ... – Арк. 2.

«Осеню 1924 г. я окончательно утвердился в намерении посвятить себя биохимии (физиологической химии) и встретил Учителя, который во многом определил мой дальнейший путь, – Александра Владимировича Палладина»¹.

Мемуарні джерела І. М. Буланкіна та Л. П. Ніколаєва, які з самого початку створювалися без розрахунку на публікацію, відрізняються своєю відвертістю. Л. П. Ніколаєв так і пише: «Я об этом пишу здесь в своём дневнике отнюдь не для того, чтобы сагитировать кого-либо в мою пользу (ибо я надеюсь, что эти записи никогда не попадут в руки тех людей, которых нужно было бы привлечь на мою сторону по данному вопросу)»². Далі він прямо висловлює свої думки щодо радянської дійсності, освітньої системи та розвитку науки, розкриває власний внутрішній світ та описує свій стан після звільнення з Харківського університету в 1936 р.³ Не менш відвертим у своїх мемуарних згадках є І. М. Буланкін. Він згадує, що в 1933 р. поставився до перетворення ХІНО на університет негативно, вважаючи університет «організацією чисто буржуазного характеру»⁴. Однак, за словами доноски ректора Н. І. Буланкіної, «... пройшли роки, і не тільки власне природне подорослішання, а й спілкування батька з такими мудрими вчителями та старшими товаришами, як О. В. Нагорний, Г. Ф. Арнольд, допомогли зрозуміти йому і багатьом молодим науковцям, студентам і викладачам, наскільки важливо відновити університети з їхньою всебічною глибокою підготовкою фахівців та фундаментальними науковими дослідженнями»⁵. Можливо, саме тому І. М. Буланкін доклав стільки зусиль для відновлення Харківського університету після повернення закладу з евакуації із Кзил-Орди.

Утім, у радянський період мемуарний дискурс про Харківський університет 1920–1930-х рр. більш інтенсивно розвивався за межами СРСР. Колишні студенти та викладачі, більшість з яких були змушені за різних обставин залишити країну у роки Другої світової війни та в післявоєнний час, стали активними діячами української діаспори в Канаді та США – авторами нотаток і статей про Україну в журналах «Нові дні», «Сучасність» та ін. Так, у 1971 р. на сторінках канадського часопису «Нові дні» колишній студент ХІНО – І. Горішній, особу якого з'ясувати не вдалося, написав: «Хай же цей короткий спогад живого свідка про світлі постаті професорів – про Олексу Синявського і Миколу Антоновича Плевака – стане у пригоді українській молоді, для якої беззастережні українські патроти можуть бути тільки прикладом для наслідування»⁶.

У 1983 р. в журналі «Сучасність» під спільним заголовком «Харківський університет очима колишніх студентів» були опубліковані чотири доповіді про Харківський університет, що були виголошенні на конференції УВАН у США 4 квітня 1982 р. Три з них (О. К. Буревій, Л. А. Дражевської, О. Д. Соловей) були присвячені 1920–1930-м рр. Передмова до публікації була написана Ю. В. Шевельзовим. У спогадах звертається увага на пригноблення українців та всього українського в Радянському Союзі в 1930-ті рр. Любов Дражевська особливо підкреслила, що із шістьох її професорів на літературно-лінгвістичному відділі ХІНО троє пізніше

¹ Утевский А. М. Начало пути / А. М. Утевский // Universitates. – Харків, 2005. – № 3. – С. 75.

² Ніколаєв Л. П. Во власти фанатиков. Дневник советского профессора / Л. П. Ніколаєв // Особистий архів С. Ю. Курганова. – С. 4.

³ Ніколаєв Л. П. Во власти фанатиков. Дневник советского профессора... – С. 5.

⁴ Буланкін И. М. [Воспоминания] / И. М. Буланкін // Особистий архів Н. І. Буланкіної. – С. 12.

⁵ Буланкіна Н. И. Мой отец... – С. 88.

⁶ Горішній І. Харківські україністи 20-х років / І. Горішній // Нові дні. – 1971. – Ч. 257. – С. 15.

загинули в тюрмі, і що в книжці «Харківський університет імені Горького за 150 років» (видання 1955 р.) про них не згадується¹.

Передусім на діаспорного та американського читача були розраховані мемуари М. О. Ветухіва, Н. М. Третяк-Шилдса, Ю. В. Шевельова, хоча вони й були надруковані вже після розпаду Радянського Союзу. Ці автори були безпосередньо пов'язані з українською діаспорою. Так, М. О. Ветухів, емігрувавши в 1944 р. спочатку до Німеччини, а згодом до США, був одним із засновників та першим президентом УВАН (з 1950 р.); Н. М. Третяк-Шилдс, емігрувавши під час війни, з 1950 р. жила в США і викладала російську мову та культуру в університеті Буффало (штат Нью-Йорк); Ю. В. Шевельов в еміграції, крім викладацької діяльності в університетах США, займався редакторською роботою в журналі «Сучасність».

Ці автори здебільшого зосереджуються на висвітленні негативного впливу радянської влади на систему освіти в 1920–1930-ті рр. Ю. В. Шевельов згадує, як на його очах організаційно змінювався університет – вступивши до ХІНО, мовознавець закінчив іншу інституцію з досить, за його словами, «непоетичною назвою ХППО»². Однак, зі слів Ю. В. Шевельова: «... ніхто в ці зміни фасад не вірив. ХІНО і ХППО були й далі в загальній свідомості університетом. По-перше, вони ділилися на факультети – історичний, літературний, біологічний, фізично-математичний, на подобу старого університету. По-друге, саме ХІНО і його продовження успадкували свої головні кафедри викладачів і професорів від університету. І, нарешті, саме вони далі містилися в осередніх, найстаріших будинках старого університету»³.

У діаспорі продовжили письменницьку кар'єру літературознавці Г. О. Костюк та Ю. А. Лавріненко. Обидва в 1930-х рр. заарештовувалися та відбули п'ять років покарання у виправно-трудових таборах. З 1944 р. перебували в еміграції. Протягом усього часу активно друкувалися в емігрантській періодиці. У 1980-х рр. опублікували свої мемуари: у 1985 р. в Мюнхені видав збірку спогадів один із засновників об'єднання українських письменників у діаспорі «Слово» Ю. А. Лавріненко, у 1987 р. завдяки Канадському інституту українських студій вийшла друком книга «Зустрічі та прощання: спогади» Г. О. Костюка. Об'єднує ці спогади і характер змісту – сюжети розгортаються навколо літературного відділу (факультету) ХІНО та ХППО. При цьому Ю. А. Лавріненко згадує свого вчителя – О. І. Білецького, а Г. О. Костюк пише про своїх учнів – А. О. Білецького (сина О. І. Білецького), С. А. Крижанівського та Р. М. Самаріна.

У такий спосіб діаспорні мемуаристи прагнули звернути увагу світової спільноти на українське питання, показати як у 1920–1930-ті рр. радянська держава пригнічувала українську культуру та науку. В їхніх текстах найчастіше зустрічаються слова: «український», «українці», «українізація» та ін. При цьому «українське» постійно протиставляється «російському». Так, мовознавець Ю. В. Шевельов порівнював викладання російської літератури в університеті із розвитком українознавчих студій: «Дивним дивом з історії української літератури не було семінару, курс був виключно лекційний... В університеті ще не було традиції викладання української літератури. Як і в її викладачів не було традиції бодай мінімального аристократизму. Білецький

¹ Дражевська Л. (1928–1929, 1933–1935) / Л. Дражевська // Сучасність. – Мюнхен, 1983. – № 1–2. – С. 256–257.

² Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги) : в 2 ч. Ч. 1 : В Україні / Ю. Шевельов. – Харків; Нью-Йорк : Вид-во часопису, 2001. – С. 117.

³ Шевельов Ю. В. Я-мене-мені (і довкруги) : в 2 ч. Ч. 1. : В Україні... – С. 117.

міг невимушено сидіти на фотелі під час лекцій, підібгавши ногу, – це ані на секунду не робило його плебеєм. Агапій Пилипович формально стояв усі свої лекції – але не важко було побачити, як йому бракувало добрих манер. Бо щоб вони виробилися, треба кількох поколінь, а цих поколінь не було перед тим (за дуже малими винятками – Рильський? Микола Зеров?) і не було їх і далі, бо тих „перших хоробрих“ (не в Еллановому сенсі) знищено в терорі тридцятих років»¹.

Н. М. Третяк-Шилдс згадує протистояння україномовного та російськомовного студентства 1930-х рр.: «Якось сталася подія, що викрила національну політику партії. Перші кілька днів Пакуль читав українською мовою. Потім він раптом перейшов на російську. Студенти із сіл, які віддавали перевагу українській, як більшість неміських студентів, звернулись до Пакуля з проханням читати українською. Комсомольський „актив“ запротестував, вимагаючи читати лекції „мовою соціалістичної Батьківщини“. Пакуль розсердився і залишив аудиторію. Розгорілася гаряча дискусія: „сільські“ проти „активу“. „Сільські“ наполягали на тому, що Харківський університет – найстаріший університет в Україні, а офіційною мовою Української соціалістичної республіки є українська. Основна частина студентів мовчала, і я також“².

У той же час слід відзначити неоднорідність створених за межами СРСР текстів, як і різну ідейну орієнтацію їхніх авторів. Так, у 1978 р. американським видавництвом «Ардис» (Ardis Publishing) були опубліковані спогади літератора та дисидента Л. З. Копелева, у першій частині яких – «І створил себе кумира» – автор розповідає про дитинство, юнацтво та студентські роки в Харківському університеті в 1933–1935 рр. На відміну від представників української діаспори, Л. З. Копелев акцентує увагу на загальній репресивній політиці радянської влади по відношенню до суспільства. Поряд із висвітленням навчального процесу, характеристикою професорсько-викладацького складу, процесу перебування в літніх військових таборах, автор розповідає про партійні чистки в університеті в 1930-х рр. та Голодомор 1933–1934 рр. Беручи участь у хлібозаготівлі 1933 р., він згадував, що у той час «...пишався тим, що допомагав забирати хліб у селян, що двадцятирічний міський невіглас повчав людей похилого віку, одвічних хліборобів, як їм жити, як працювати, що їм на шкоду, а що на благо»³. Однак через тридцять років він вже думав інакше: «Цього гріха не відмоловити. Ні в кого. І нічим не спокутувати. Залишається тільки жити з ним, можливо, пристойно. Для мене це означає – не забувати, не приховувати ...»⁴. Відзначимо, що поряд із лексемами «університет», «професор», «студент» автор залучає такі слова, як «радянський», «чистки», «арешт». При цьому у більшості випадків слово «радянський» використовується з префіксом – «анти», що пояснюється власною історією Л. З. Копелева, якого було виключено з університету в 1935 р. як троцькіста.

Мемуарні джерела, які були написані після здобуття Україною незалежності, характеризуються видовою різноманітністю – спогади, інтерв'ю, лист мемуарного характеру, і представлені як рукописами, так і публікаціями, надрукованими окремо та в періодичних виданнях. Так, у Музеї історії Харківського університету

¹ Шевельов Ю. В. Я-мене-мені (і довкруги): в 2 ч. Ч. 1. : В Україні... – С. 129.

² Спогади про навчання на історичному факультеті Харківського університету Ніни Третяк-Шилдс / вступ. стаття Г. Грінченко ; переклад та коментарі Г. Г. Грінченко, В. Ю. Іващенко // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник/ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – Вип. 6. – С. 143.

³ Копелев Л. И створил себе кумира / Харьк. правозахит. группа. – Харьков : Права людини, 2010. – С. 8.

⁴ Копелев Л. И створил себе кумира... – С. 8.

зберігається лист, присвячений харківським математикам, колишньої студентки 1934–1939-х рр. Г. Я. Поплавської, який датується 1993 р.

Вперше до наукового обігу вводяться спогади подружжя професорів Харківського університету – альголога О. М. Матвієнко та ботаніка-агростолога Ю. М. Прокудіна. Обоє навчалися в аспірантурі НДІ ботаніки Харківського університету в 1933–1937-х рр., після війни були співробітниками біологічного факультету. Наприкінці життя вирішили написати спільну роботу з історії ботаніки в Харківському університеті, починаючи з 1805 р. та закінчуточи 1986 р. (рік виходу Ю. М. Прокудіна на пенсію). Екземпляри рукопису «Матеріали до історії ботаніки у Харківському державному університеті» зберігаються в Музеї історії ХНУ¹ та ЦДНТА України². Робота являє собою поєднання особистих спогадів із історико-наукознавчими сюжетами. Після смерті Ю. М. Прокудіна О. М. Матвієнко оформила свої спогади в окремий рукопис «Все таке было или кто был кто. Из воспоминаний», оригінал якого зберігається у Відділі книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна³.

До 190-річного ювілею Харківського університету хімік, студент 1933–1938-х рр., Б. М. Красовицький підготував та опублікував мемуари, які охоплюють більше трьох десятиліть історії ХДУ і присвячені університетському повсякденню та людям, так або інакше пов'язаним із хімічним факультетом та НДІ хімії при ХДУ⁴. До 195-річного ювілею Харківський університет започаткував серію «Спогади вчених Харківського державного університету». Її відкрили мемуари І. К. Рибалки, який пройшов шлях в університеті від студента кінця 1930-х рр. до професора, завідувача кафедри історії України. Продовжили серію «Семнадцать рассказов старого физика» професора В. С. Когана – студента фізико-математичного факультету 1933–1939-х рр.

У 1999 р. літературознавець С. А. Крижанівський у журналі «Березіль» опублікував спогади «Одинадцять літ у Харкові: погляд у минуле на зламі тисячоліть», в яких висвітлюється навчання мемуариста в ХППО та аспірантурі Харківського університету. С. А. Крижанівський є автором багатьох опублікованих мемуарів, в яких також фрагментарно розкривається харківський період його життя⁵.

Нарешті, у межах усноісторичного проекту «Образи університетської науки: Харківський університет у 1940–1980-х роках» О. І. Красько взяла інтерв'ю у Г. Т. Солонської, яка навчалася в Харківському університеті протягом 1934–1935 навч. р.⁶ Незважаючи на поважний вік (на момент інтерв'ю Галині Тимофіївні виповнилося 98 років) респондент дала доволі вичерпну інформацію про свої студентські роки, зокрема про викладачів, відносини між студентами, навчальні дисципліни та програми.

¹ Прокудин Ю. Н. Материалы к истории ботаники в Харьковском университете / Ю. Н. Прокудин, А. М. Матвиенко // Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7. – Оп. 10. – П. 23а.

² Прокудін Ю. М. Матеріали до історії ботаніки у Харківському державному університеті / Ю. М. Прокудін, О. М. Матвієнко // Центральний державний науково-технічний архів України, м. Харків. – Ф. 209. – К. 11. – Оп. 1. – Спр. 27.

³ Красовицький Б. М. Мои учителя и сверстники / Б. М. Красовицький. – Харьков : Фолио, 1996. – 240 с.

⁴ Крижанівський С. Одинадцять літ у Харкові: погляд у минуле на зламі тисячоліть / С. Крижанівський // Березіль. – 2000. – № 5–6. – С. 167–179.

⁵ Крижанівський С. А. Ми пізнавали неповторний час: портрети, есе, спогади / С. А. Крижанівський. – Київ : Рад. письменник, 1986. – 203 с.; Крижанівський С. А. Спогад і сповідь з ХХ століття / С. А. Крижанівський. – Київ : Стилос, 2002. – 240 с.

⁶ Інтерв'ю з Г. Т. Солонською від 15.03.2013, м. Харків. Інтерв'ює: Красько О. І. // Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків. – Ф. 8. – Оп. 3. – П. 26.

Враховуючи те, що мемуаристи взялися за тексти на схилі життя, за відсутності будь-якого ідеологічного тиску, для них характерні надзвичайна ширість та прагнення порушити якомога більше коло питань. Вони детально описують усі сторони університетського життя: професорсько-викладацький склад, навчальний процес, студентську повсякденність, взаємини у студентському середовищі. Тому, крім однакових для всіх дискурсів лексем – «університет», «професор», «студент», – найбільш поширеними виявилися слова «лекції», «екзамен», «наука», «ректор», «товариш», «друг». Це можна пояснити тим, що авторами виступили вихованці 1930-х рр. – часу, коли відбулося певне згуртування студентства. Б. М. Красовицький у своїх спогадах вказує на те, що різниця в матеріальному і соціальному становищі студентів не викликала ні в кого ані заздрості, ані тим більше антагонізму¹. Автор пише: «Ми, міські, часто бували в гуртожитку, а студенти з гуртожитку – у нас вдома, ми разом харчувалися однаковим вінегретом і не мали переваг один перед одним в одязі»².

Таким чином, період 1920–1930-х рр., який позначився суперечливими процесами: «реорганізацією», а згодом «відновленням» університетів, українізацією, а потім «розстріляним відродженням» і т. п., сприяв конструюванню декількох образів тогочасного Харківського університету. Так, в «офіційному радянському» дискурсі Харківський університет постає прикладом позитивних змін у вищій освіті після приходу до влади більшовиків. Для «неопублікованого радянського» дискурсу характерним є надання Харківському університету ореолу значущості, впливу на подальше життя мемуаристів. У своїх мемуарних тестах представники діаспори віддають перевагу темі Великого терору, жертв та втрачених можливостей.

Однак у деяких випадках простежується неоднорідність мемуарних текстів, які були створені або опубліковані у схожих умовах. Так, специфіку джерел мемуарного характеру І. М. Буланкіна, Л. З. Копелева, Л. П. Ніколаєва можна пояснити історією життя самих авторів, поступовою еволюцією їхніх думок щодо радянської дійсності.

Відзначимо, що незважаючи на протилежність поглядів щодо місця вищого навчального закладу в освітній системі 1920–1930-х рр., мемуаристи-вихованці консолідуються навколо ідеї спадковості та збереження університетських традицій навіть в тих складних умовах. Автори вбачають зв'язок дореволюційного університету з інституціями радянського часу в тому, що серед професорсько-викладацького складу ще було чимало «старої професури», навчання відбувалося в будівлях колишнього університету і т. ін. Водночас автори-викладачі фіксують розриви університетської історії, що, на їхню думку, були зумовлені відходом від принципів автономії університету, втручанням влади в навчальний процес та бюрократизацією системи.

У незалежній Україні формується інтегрований образ Харківського університету доби радикальних перетворень: мемуаристи намагаються згадати як певні досягнення вищої освіти того часу, так і недоліки, звертають увагу на трагічні сторінки в історії того часу – репресії 1930-х рр., Голодомор 1932–1933-х рр. Таким чином, почасти автори пропонують читачеві самому зробити висновок про той час. Ми також сподіваємося, що наведені нижче тексти спогадів нададуть можливість сучасному читачеві краще зрозуміти минуле та поміркувати щодо історичної долі одного з найстаріших університетів Східної Європи.

¹ Красовицький Б. М. Мои учителя и сверстники... – С. 11.

² Красовицький Б. М. Мои учителя и сверстники... – С. 11.

Спогади, які публікуються, розташовані у хронологічній послідовності, і розкривають історію Харківського університету з 1917 р. до 1941 р. Низка мемуарних джерел публікується повністю, деякі подаються фрагментарно. Скорочення позначаються квадратними дужками. У виданні зберігається орфографія та стилістика часу написання мемуарів. Помилки, що не мали смислового значення, виправлено. У випадку, коли мемуари публікуються за рукописом, роботу мемуариста над текстом відображене в археографічних примітках. У більшості випадків збережено авторські примітки та примітки попередніх публікаторів. Виділені автором слова позначені курсивом. Усі текстові скорочення розкрито у квадратних дужках.

Під час підготовки збірника багато уваги було приділено підготовці коментарів та складанню іменного покажчика, до якого внесені відомості про осіб, згаданих у спогадах. На жаль, про деяких осіб зібрати відомості не вдалося. Обсяг довідки залежить від контексту, в якому та чи інша особа згадується у спогадах. Також більші за обсягом довідки надано про університетських діячів.

Збір спогадів, ілюстрацій, коментар і складання покажчика прізвищ здійснювали В. Ю. Іващенко, О. І. Красько, С. М. Куделко, Ю. А. Кісельова, С. І. Посохов, Л. Ю. Посохова, Є. С. Рачков.

Укладачі щиро дякують усім, хто допоміг у процесі підготовки до друку та виданні збірки: співробітникам бібліографічного відділу ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна і особливо С. Б. Глибицькій та Ю. Ю. Поляковій, архіву ХНУ імені В. Н. Каразіна, директору музею історії Харківського національного медичного університету Ж. М. Перцевій, директору Національного технічного університету «НТУ ХПІ» Г. В. Бистріченко, директору видавництва Харківського університету І. М. Дончик, співробітниці кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна М. В. Гречишкіній.

В. Ю. Іващенко, О. І. Красько